

**ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքական կառավարության ներշնչումով ու ղեկավարությամբ հայերի հետ միասին անագորույն դաժանությամբ կոտորածների ենթարկվեց նաև Մերձավոր Արևելքի հնագույն ժողովուրդներից մեկը ասորի ազգը: Ժողովուրդ, որի նախնիները մեծագույն ներդրում են կատարել համաշխարհային քաղաքակրթության և մշակույթի զարգացման վաղնջական պատմության մեջ:

Ասորի և հայ ժողովուրդների պատմությունները սերտ առնչություն ունեն միմյանց հետ: Միջին դարերում այս երկու քրիստոնյա ազգերը իրենց գոյատևման համար անցել են մաքառումների դաժան ուղի և ապրել բազմաթիվ օրհասական պահեր: Դեռ XIX դ. վերջին տասնամյակում հայ և ասորի ժողովուրդները ենթարկվեցին արդուհամիզայան վարչակարգի կողմից ձեռնարկված հալածանքներին և եղբայրաբար, կողք կողքի պայքարեցին օսմանյան բռնապետության դեմ: Իսկ այն ծանր փորձությունը, որ նրանք կրեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ թուրքական ավանդական ջարդարարական քաղաքականությունը հասել էր իր զագաթնակետին, չունեն իր նախադեպը մարդկության ողջ պատմության ընթացքում:

Այսօր, երբ հայ պատմագիտության կարևորագույն հիմնահարցերից մեկը դարձել է միջազգային հասարակայնության կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը, այդ համատեքստում կարևորություն է ստանում Օսմանյան թուրքիայում ցեղասպանության ենթարկված մյուս ժողովուրդների պատմության լուսաբանումը: Իրենց անցած ողբերգական ճակատագրով առանձնանում են նաև ասորիները, որոնք հայ ժողովրդի նման դարձան թուրքական բիրտ ու վայրագ քաղաքականության զոհ: Ասորիների ցեղասպանության հարցի ուսումնասիրությունը և լուսաբանումը միայն ասորիների և ասորագիտության, ինչպես նաև հայ-ասորական

կապերի առկայությունը փաստելու խնդիրը չէ: Այս հարցն ունի այլ հնչեղություն. այսօր ասպարեզ է նետվել մի նոր տեսություն: ցեղասպան սխտություն տեսությունը, և ձևավորվել է մի նոր ուղղություն ցեղասպանագիտությունը, որը երկար ժամանակ հիմնվում էր միայն հայերի ցեղասպանության և հրեաների հոլոքոստի վրա: Այս տեսանկյունից վերը նշված հարցի լուսաբանումը կարևորվում է նրանով, որ այն կարող է ծանրակշիռ ապացույց և կռվան հանդիսանալ աշխարհի նորանոր երկրների, այդ թվում նաև Թուրքիայի կողմից 1915 թ. հայերի ցեղասպանության ճանաչման գործընթացում: Փաստորեն, այս հիմնահարցի ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական կարևոր նշանակություն, հատկապես, երբ դեռ ոչ այնքան վաղեմի իրենց նախնիների օրինակին հետևելով՝ ներկայիս Թուրքիայի պաշտոնատար այրերը, ինչպես նաև մեծ տերությունների քաղաքականությունն արդարացնող բազմաթիվ հեղինակներ, իրենց գործերում խեղաթյուրում են պատմական ճշմարտությունը և փորձում թաքցնել ցեղասպանության իրողությունը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելով իրական փաստերը:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ասորիները հիմնականում տեղաբաշխված էին Արևմտյան Հայաստանի Վանի վիլայեթի Հաքյարիի սանջակում, ինչպես և էրզրումի, Դիարբեքի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սեբաստիայի նահանգների, Իրանի Ուրմիայի, Իրաքի Մոսուլի և Սիրիայի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Տեղեկությունների և վիճակագրական տվյալների քննությունը ցույց է տալիս, որ այս ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունում և նրան հարակից տարածքներում ապրում էին մեկ միլիոնից ավելի ասորիներ²¹¹ միասնական լեզվով, մշակույթով և ազգային սովորույթներով, որոնք քաղաքական, ռազմական և կրոնական առումներով ենթարկվում էին հոգևոր առաջնորդ Մար-Շիմուն Բենիամինին: Ասորիների հանդեպ, որպես քրիստոնյա ժողովրդի մի մաս, թուրքական իշխանությունները վարել են նույն հալածական քաղաքականությունը, ինչը տարվել է հայերի և Օսմանյան Թուրքիայի մյուս հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ: Ասորիներից շատերը կրթություն էին ստանում թուրքական կրթական հաստատություններում, սակայն ձեռք բերելով համապատասխան վկայական՝ չէին կարող զբաղեցնել պետական պաշ-

²¹¹ Սահակ Մեսրոպ, Հայուն Տարեցոյց, Կ.Պոլիս, 1913, էջ 67-68:

առններ: Նրանք անգամ զուրկ էին իրենց շրջանները տնտեսապես զարգացնելու հնարավորությունից: Թուրքական իշխանությունները տարալուծում էին ասորիներին մյուս ազգերի մեջ՝ ղրկելով նրանց համախմբվելու և միասնական ճակատով հանդես գալու հնարավորությունից: Եվ վերջապես, ինչպես ցույց տվեցին պատմական հետազոտողությունները, ասորի ժողովրդին նույնպես բաժին ընկավ Օսմանյան Թուրքիայում ապրող հայ և հայատակ մյուս ժողովուրդների դաժան ճակատագիրը:

1876 թ. դա՛հ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը ձեռնամուխ եղավ քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածների ծրագրմանը: Հայտնի է, որ Աբդուլ Համիդի արտաքին և ներքին քաղաքականության առանցքը պանիսլամիզմն էր, որի նպատակն էր Թուրքիայի շուրջը համախմբել մահմեդականներով բնակեցված երկրներն ու տարածքները՝ անշուշտ չբացառելով ոչ թուրք ժողովուրդների հալածանքը և ազգային-ազատագրական շարժումների ճնշումը: Քաղաքական հենց այդպիսի հաշվարկով էլ կազմակերպվեցին զանգվածային ջարդեր, ուր հարյուր հազարավոր հայերի հետ մեկտեղ զոհ գնացին նաև տասնյակ հազարավոր ասորիներ: Ասորիների զանգվածային ջարդերը սկիզբ առան 1895 թ. հոկտեմբերի սկզբին Դիարբեքիրում, ապա տարածվեցին ամենուր: Ասորական կոտորածներն աննախադեպ չափեր ընդունեցին. բազմաթիվ վայրերում տեղի ունեցան սոսկալի իրադարձություններ, որոնց ժամանակ սպանվեցին, բռնի կրոնափոխ եղան և արտագաղթեցին բազմաթիվ մարդիկ: Մահմեդականացվեց 245 գյուղերի շուրջ 100 հազար ասորի բնակչություն: Հազարավոր ասորի կանայք և աղջիկներ քչվեցին թուրքական հարեմներ:

1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ամիդ /Դիարբեքիր/ քաղաքում թուրք ու քուրդ խուժանի ձեռքով իրականացվեցին քրիստոնյաների կոտորածները: Ասորական Աբ. Աստվածամոր եկեղեցին իր մեջ պատսպարեց բազմաթիվ քրիստոնյաների՝ ասորիների, հայերի ու հույների: Բարեբախտաբար, նշված եկեղեցին գերծ մնաց հարձակումներից, ինչը չի կարելի ասել ասորական այն գյուղերի մասին, որոնց մեծ մասն ավերվեց և թալանվեց քուրդերի կողմից: Այդ ծանր օրերին մի քանի ասորիներ դիմում են իրենց հոգևոր առաջնորդին՝ առաջարկելով

²¹² Саргизов А. М., Дружба идущая из глубины веков /Ассирийцы в Армении/, "Амра", N 4, СПб, 1992, с. 71.

Հայերին հանել Ար. Աստվածամոր եկեղեցուց թուրքերի դժգոհությունը չհարուցելու համար: Ի պատասխան այդ պահանջի, ասորի հոգեւոր հովիվը հայտնում է իր ժողովրդին. «Այն մարդիկ, ովքեր խաչակնքում են, մինչև վերջ պեաք է մնան եկեղեցում: Եթե սպանվելու ենք, ապա միասին»²¹³: Դիարրեքիի սանջակի 119 դյուղ հրդեհվեց և ավերվեց: 6 հազար քրիստոնյա ընտանիք չուրջ 30 հազար մարդ²¹⁴, այդ թվում նաև բազմաթիվ ասորիներ, սրի քաշվեցին:

1896 թ. սեպտեմբերի սկզբին Հաքյարիի հարավում գտնվող ասորաբնակ զավառներում տեղի ունեցած ջարդերի մասին էր վկայում հայ ազգային-ազատագրական շարժման և Արմենական կուսակցության հայտնի դործիչ Արմենակ Եկարյանը. «Կառավարությունը օգտվելով առիթից՝ ուղղում էր աղատվել նաև այդ անբաղձալի տարրից /ասորիներից - Ա. Խ/, դրա համար էլ այնտեղ ուղարկեց բազմաթիվ զինվորներ և բաշխողականներ, որոնց ձեռքով հարյուրավոր ասորիներ ջարդվեցին»²¹⁵:

Չմանրամասնելով բազմաթիվ նմանօրինակ փաստեր, ամփոփենք, որ XIX դ. վերջին Օսմանյան կայսրությունում սուլթան Արդուլ Համիդի կողմից կազմակերպված ջարդերի հետևանքով 300 հազար հայերի հետ միասին թուրքական յաթագանին զոհ դնացին նաև 55 հազար ասորիներ²¹⁶: Հայկական ընդհանուր ջարդերի ընթացքում ասորիների նկատմամբ կատարված այս վայրագությունները նոր էջեր հավելեցին Օսմանյան կայսրության արյունոտ պատմությանը: Փաստորեն, XIX դ. հատկապես իր վերջին տասնամյակում տեղի ունեցած սոսկալի իրադարձություններով, կործանարար հետևանքներ թողեց Օսմանյան կայսրության ասորիների վրա և հող նախապատրաստեց էլ ավելի մեծ աղետների համար:

Առաջին աշխարհամարտը սկսվելուց անմիջապես հետո երիտթուրքական կառավարությունն արդեն որոշել էր մտնել պատերազմի մեջ: Թուրքերը կարծում էին, որ «պատերազմին մասնակցելը խիստ կբարձրացնի Թուրքիայի հեղինակությունը, հազուրդ կտա նրանց ինքնասիրությանը և արժանապատ-

²¹³ Մկուլոն S., Ամիտայի արձագանքները, Նիւ-Եորք, 1950 էջ 234:

²¹⁴ Геноцид армян в Османской империи, собр. документов и материалов под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, Е., 1966, с. 120.

²¹⁵ Յուլշեր Արմենակ Եկարեանի, Պահիրե, 1947, էջ 111.

²¹⁶ Naayem J., Shall this Nation Die, New-York, 1921, p. 274.

վությանը»²¹⁷: Իրականում, այս պատերազմը երիտթուրքերի համար բարենպաստ առիթ էր գործնականում ստուգելու համաթուրքական գաղափարների կենսունակությունը, իրականացնելու իրենց նվաճողական և ցնորական ծրագրերը, որոնք պաշտպանություն էին գտնում ռադմա-ֆեռդալական, բուրժուական, իթթիհատական-շովինիստական վերնախավի շրջանում: Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան գերմանական դեսպանատան աշխատող դոկտոր Մոթթմանի հետ մի զրույցի ժամանակ հաղորդել էր, որ թուրքական կառավարությունը, օգտվելով պատերազմական իրավիճակից՝ վերջնականապես կձեռքազատվի ներքին թշնամիներից՝ քրիստոնյաներից՝ չվախենալով անգամ օտար երկրների դիվանագիտական միջամտությունից²¹⁸: Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ թուրքերն իրոք չվախեցան մեծ տերությունների միջամտությունից, ե. իրականացրին օսմանյան տերության մի շարք ազգերի կոտորածներ: Զանգվածային ջարդերից ու բռնազաղթից զերծ չմնացին նաև ասորիները:

Երիտթուրքերի կուսակցության ծրագրում ասվում էր. «Ուշ թե շուտ բոլոր թուրքահպատակ ժողովուրդները պետք է թուրքացվեն: Պարզ է, որ դա չի կարող տեղի ունենալ իրենց կամքի համաձայն, և մենք ստիպված ենք զենք կիրառել»²¹⁹: Երիտթուրքական գաղափարախոս դոկտոր Նադեմը գաղտնի մի խորհրդակցություն ժամանակ ասել է. «Ջարդն անհրաժեշտ է: Բոլոր ոչ թուրքական տարրերը, որ ազգին էլ նրանք պատկանելիս լինեն, պետք է ոչնչացվեն»²²⁰:

Ազգությամբ անգլիացի Ռ. Ստաֆֆորդը, որն իրաքի արտաքին գործերի նախարարության նախկին վարչական տեսուչն էր, այստեղ ճշմարտացիորեն նկատում է. «Մեծ առաջընթաց կլինեի թուրքերի համար, եթե նրանք կարողանային ցույց տալ, որ անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ տեղի ունեցավ հայերի հետ, թուրքիայի մեկ այլ քրիստոնեական հա-

²¹⁷ Nessibian A., *Britania and the Armenian Question 1915-1923*, London. 1984, p. 32.

²¹⁸ Lepsius J., *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, Herausgegeben und eingeleitet, Potsdam, 1919, p. 26.

²¹⁹ Lepsius J., *Bericht über die Lage des Armenischer Volkes in Türkei*, Potsdam, 1916, s. 220.

²²⁰ Րիֆատ Մեվլան Ջադե, Օսմանյան հեղափոխության մութ ժալքերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Ե., 1990, էջ 98-99:

մայնք /նկատի են առնվում ասորիները - Ա. Խ./, լիովին գոհ է իմ ճակատագրից»²²¹: Իսկ Ինչպիսի՞ն էր նրանց ճակատագիրը:

Ջարդերի մարտավարությունը, նրանց կաղամակերպման ու իրականացման ձևերը աներկբայորեն վկայում էին, որ Ջարգարարները որոշել էին իսպառ բնաջնջել մի ժողովրդի, որի ազգային դիմահեղման ու համաձուլման, նրա ազգային անհատականության և քրիստոնեական դավանանքին հավատարիմ մնալու ձգտումը դարեր շարունակ չէր հաջողվել խորտակել ու վերացնել: Լիովին բնաջնջման դատապարտված կամ «մերժված» այդ ժողովուրդն իր հույսը միայն կարող էր դնել իր հուսահատ դյուցազնության վրա: Ասորիներն իսկապես թույլ չտվեցին, որ այդ կեղտոտ ոճիրը կատարվի ազջամուգջի մեջ: Թեկուզ անգնե, նրանք կռվեցին մինչև վերջ, առանց հաղթանակի որևէ հույսի:

Դիարբեքիի քրիստոնյաների բնաջնջումը ղեկավարում էր վիլայեթի վալի Լեյլիդ բեյը: Թուրքական Ջարդերից հատկապես տուժեցին Մարդինի, Միդյաթի և Ջեզիրեի շրջանի ասորիները: Տեղի քաղաքացի ասորիների քահանա Ջոզեֆ Նայեմը վկայում էր, որ 1915 թ. ապրիլի 8-ից սկսած ահավոր Ջարդեր են տեղի ունեցել. 16 տարեկանից բարձր տղամարդկանց հավաքում էին, ծեծում, խոչտանգում, սպանում, ապա փաթթոցներ հագցնում գլուխներին ու նկարում, որ հետո ապացուցեն աշխարհին, թե իբր քրիստոնյաները հալածել են մահմեդականներին²²²: 1916 թ. սեպտեմբերին «Martyred Armenia» ամերիկյան պարբերականը «Original Arabic»-ից թարգմանեց կոտորածների ականատես ազգություններ արաբ Ֆաեզ էլ Ղոսեյնի հոդվածը, որտեղ հեղինակն անդրադարձել էր Դիարբեքիի ասորիների սպանություններին. «Միդյաթում և Մարդինում հրաման արձակվեց սպանել միայն հայերին, իսկ մյուս բոլոր համայնքների ներկայացուցիչներին ձեռք չտալ: Ասորիներն իմանալով իրենց եղբայրների /հայերի - Ա. Խ./ դժբախտության մասին՝ անմիջապես ամրացան Միդյաթի մոտակա երեք գյուղերում և հակահարված հասցրեցին թուրքական զորքին ցուցադրելով քաջության վառ օրինակներ: ...Ասորիները քաջ գիտակցում էին, որ իրենք գործ ունեն մի ստախոս պետության հետ, որը վաղը ետ կվերցնի իրենց ձեռք չտալու տրված խոս-

²²¹ Stafford R. S., The Tragedy of the Assyrians, London, 1935, p. 27.

²²² Alichoran J. Du génocide a la diaspora: les Assyro-chaldeens au XX siècle, Paris, 1994, p. 370.

տումը և ավելի ուժեղորեն կհարվածի նրանց, ում երեկ ներում էր շնորհել»²²³:

Վանի նահանգապետ Ջեդեթ Բեյը, որն իր ռադասական հատկանիշներով հարագործությունների, դավադրական ծրագրերի և միևնույն ժամանակ կեղծելու, խարելու արհեստի մեջ հմտացած մեծ վարպետ էր, ուներ 8 հազար մարդուց բաղկացած «մսագործների գունդ», որը կազմակերպում էր այնպիսի ջարդեր, որոնք իրենց նմանը դեռ չէին ունեցել: Դրա վառ օրինակներից մեկն էլ 1915 թ. գարնանը Հաքյարիի շրջանում կազմակերպած հրեշավոր ջարդն էր, որտեղ թուրքերը կոտորեցին մոտ 60 հազար ասորիներ²²⁴: Այնուհետև, հետագա տարիների ընթացքում, Հաքյարիում 70 հազար ասորի ոչնչացվեց. նրանց մի մասը կոտորվեց, մյուս մասը մահացավ քաղցից, իսկ մեկ այլ մասը զոհվեց մահմեդականների դեմ մզած կռիվներում²²⁵:

1915 թ. հունիսի սկզբին ասորիների զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան նաև Վանի հյուսիսային մասում, Թիմարում և Թհումում: Քոչանիս գյուղը, որը համարվում էր հոգևոր առաջնորդ Մար-Շիմունի նստավայրը, ամբողջովին ավերվեց: Պատրիարքարանի շենքը հրդեհվեց: Այս նույն ժամանակամիջոցում թուրքերն ու քրդերը հարձակվեցին Ջելուի ասորական Մար-Ջայա գյուղի վրա, կողոպտեցին այն և սպանեցին տեղի բնակչությանը: Թշնամին մտավ նաև եկեղեցի և ամբողջովին թալանեց այն: Այս ժամանակամիջոցում այստեղ շուրջ յոթ հազար ասորիներ կոտորվեցին²²⁶:

1915 թ. հունիսի 30-ին իսրայելի ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դեյսը Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորդենթաունին գրում էր. «Թուրքերը քրիստոնյաներին ոչնչացնելու մեկ այլ ձև էլ են գտել. դա տարագրությունն է: Հունիսի 28-ին, հրապարակավ հայտարարվեց, որ բոլոր հայերն ու ասորիները հինգ օրվա ընթացքում պետք է լքեն իսրայելը»²²⁷: Այսպես սկիզբ առան ասորիների զանգվածային կոտորածները իսրայելում:

²²³ Kioian R. D., The Armenian Genocide, News Accounts from the American Press /1915-1922/, California, 1985, p. 161.

²²⁴ Արզումանյան Ս., Հայաստան 1914-1917, Ե., 1969, էջ 488:

²²⁵ Naayem J., op. cit., p. 275.

²²⁶ Halo T., Not Even my Name, New-York, 2000, p. 284:

²²⁷ Девис Л. А., Провинция бо́уни, Е., 2000, с. 204.

Ասորիների ջարդերը շարունակվեցին նաև Բիթլիսում ու Սևրասուրիայում, և ստեղծված իրավիճակից փրկվելու միակ ելքը դաղթն էր, որը, ընականաբար, ուղեկցվեց մարդկային ծանր կորուստներով:

Կոտորածներից համեմատաբար զերծ մնացին Իրանի ոահմանին մոտ գտնվող Հաքյարիի լեռնային շրջանի ասորիները: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին այստեղ կար 300 հազար բնակչություն, որից՝ 100 հազարը ասորիներ էին²²⁸: Թուրքերը փորձում էին աշխարհին ցույց տալ, թե իբր հնազանդ ժողովրդին, չնայած նրանց քրիստոնեական պատկանելությանը, չեն վնասում: Սակայն իրականում լեռնցի այդ ասորիները բավականին ռազմաշունչ էին և երկյուղ էին ներշնչում թուրքերին: Թեպետ չնայած այդ ամենին, նրանց մի մասն էլ ի վերջո ենթարկվեց կոտորածների:

Ցավոք, Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ասորիների ջարդեր իրականացվեցին նաև 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին պատերազմում իրեն չեզոք երկիր հայտարարած Իրանի տարածքում: Բանն այն էր, որ գերմանական և թուրքական հրամանատարությունների մշակած ծրագրում ռազմական գործողություններ էին նախատեսվել նաև Իրանում, որի տարածքը Գերմանիան և թուրքիան ուզում էին օգտագործել որպես միջանցք՝ դեպի Բաքվի նավթային շրջանները և այնուհետև Միջին Ասիան գրավելու համար: Ուստի Իրանը ևս վերածվեց հակամարտող երկու ճամբարների ռազմական գործողությունների թատերաբեմի, ուր տեղի ունեցան զանգվածային բռնություններ: Այստեղ հատկապես տուժեցին Ուրմիայի տարածաշրջանի ասորիները, ուր միայն 1914 թ. սեպտեմբերին հրդեհվեցին և քրդերի կողմից թալանվեցին ավելի քան 30 հայկական և ասորական գյուղեր²²⁹:

1914 թ. հոկտեմբերին Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխհյուպատոս Վեգենսկին տեղի նահանգապետի հետ այցելում է քրդերի, թուրքերի և պարսկական խուժանի կողմից ավերված ասորական Անգար, Ալվաչ և այլ գյուղեր: «Ամենուրեք, - գրում էր նա, - առկա են ջիհադի արդյունքները»²³⁰:

²²⁸ Alichoran J., op. cit., p. 370.

²²⁹ Hubbard G.E., From the Gulf to Ararat, An Expedition through Mesopotamia and Kurdistan, London, 1916, pp. 257-258.

²³⁰ Саргизов Л. М., Ассирийцы стран Ближнего и Среднего Востока, Е., 1979, с. 25-26.

1915 թ. հունվարին ոստիկանական մի ջոկատ Քաջալի խանի գլխավորությամբ շրջապատեց Ուրմիայի ամենամեծ ու ամենահարուստ ասորական Գուլփաշան գյուղը, որտեղ ապրում էին 300 ծուխ՝ շուրջ 2500 ասորի բնակչությամբ, և քաղաքանդ արեց այն: Բոլորը, բացի մի քանի հարյուրի հասնող ասորիներից, սպանվեցին²³¹: Գուլփաշանից բացի, կոտորածներ տեղի ունեցան նաև ասորական Գյոզթափե, Աղա, Խոսրովա, Հաֆթվան և այլ գյուղերում. ավերվեցին տեղի դպրոցներն ու եկեղեցիները: Խոսրովա գյուղում, օրինակ, քրդերը մի տեղ հավաքելով ասորի բնակչությանը, այդ թվում նաև այն գաղթականներին, որոնք այստեղ էին հասել շրջակա գյուղերից, մոտ 7 հազար մարդ, բոլորին կոտորեցին²³²: 750 մարդ զլխատվեց ասորական Հաֆթվան գյուղում, որից հետո 5 հազար ասորուհիներ հայտնվեցին քրդական հարձակումներում²³³: Քանաչար ասորական գյուղում ողջակիզվեց 200 մարդ²³⁴:

1915 թ. հունվարի վերջին Ուրմիայի շրջանից ռուսական բանակի անակնկալ ու չարդարացված նահանջը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ Իրանում բնակվող ասորիների համար: Թուրքական զորքերը քրդական ջոկատների հետ համատեղ կազմակերպեցին ասորի բնակչության զանգվածային ջարդեր, և միայն 25 հազար մարդու²³⁵ հաջողվեց փրկվել հաստատ ու տանջալից մահվանից և ապաստան գտնել Անդրկովկասում:

1915 թ. ապրիլի 20-ին ռուսների կողմից Դիմանի գրավումից գազազած թուրքերը մոտակա 20 ասորական գյուղերի բնակիչներին սրի քաշեցին²³⁶: Սկսվում է տանջալից փախուստ Ուրմիայից դեպի Միջագետքի անապատները, որն ուղեկցվում է մարդկային ծանր կորուստներով: Այդ գաղթների կապակցությամբ անգլիացի մի ականատես վկայում էր. «Իմ առաջ բացվեց մերժված մի ժողովրդի ողբերգական գաղթի ճակատ

²³¹ «Մշակ», 55, 14 մարտի 1915:

²³² Naayem J., op. cit., p. 271.

²³³ Johannan A., The Death of Nation, New-York – London, 1916, pp. 127-128, 134.

²³⁴ ՎԴԿՊԱ, ֆ. 13, ց. 27, գք. 2, գ. 3361, թ. 103:

²³⁵ Johannan A., op. cit., p. 120:

²³⁶ Խոսրովա Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թյուրքաբնակ վայրերում /XIX դարի վերջ – XX դարի առաջին քառորդ/, Ե., 2004, էջ 82:

տաղրի պատկերը. ես խոսում եմ ասորիների մասին»²³⁷: Իսկ հրաշքով փրկված գաղթական Իսահակ Յոնանը, պատմելով իրենց կրած տառապանքների, զոհերի ե. անտանելի դրություն մասին, վկայում էր, որ վիճակն այնքան անտանելի էր, որ թվում էր, թե ողջերը նախանձում էին մեռածներին²³⁸: Անգամ Ռ. Ստաֆֆորդը, որն առիթը ընդ թողնում արդարացնելու անգլիացիների բոլոր գործողությունները, ստիպված էր ընդունել, որ «ասորիների այս խաչակրաց ճամփան զինվորական պատմության ամենաողբերգական էջերից է: Միայն այս ժամանակահատվածում նրանք կորցրին իրենց ազգի մեկ երրորդը: Ավելի քան 17 հազար ասորիներ մահացան այս գաղթի ճանապարհին»²³⁹:

Ինչպես տեսանք, ասորիները լինելով ազգային և կրոնական փոքրամասնություն, իրենց տիրապետող հասարակությունում հայտնվել էին հպատակի կարգավիճակում: Սա նշանակում է, որ օսմանյան տիրող վարչակարգի առկայության պայմաններում, այս ժողովուրդը պետք է ենթարկվեր իրավազրկության տարբեր դրսևորումների և հալածանքների: Սրան հատկապես գումարվում է այս ժողովրդի հանդեպ գոյություն ունեցող կրոնական թշնամանքը, որի պայմաններում հակաքրիստոնեական հետապնդումներն ավելի սուր բնույթ ստացան:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան Թուրքիայում և նրան հարակից տարածքներում, ուր ապրում էր մեկ միլիոնից ավելի ասորի, միջազգային իրավունքի չափանիշներով կատարվեց իսկական ցեղասպանություն: Օսմանյան Թուրքիան և մեծ տերությունները հանցավոր են ինչպես հայերի, այնպես էլ ասորիների արյունալի սպանդի մեջ: Թուրքիան մեծ տերությունների հանցավոր թողտվության պայմաններում, օգտվելով պատերազմական իրադրության ընձեռած հնարավորությունից՝ մարդկության դեմ կատարեց ծանրագույն հանցագործություն ցեղասպանություն: Սակայն ասորիների ողբերգությունը դրանով իր ավարտին չհասավ: Ինչպես աշխարհավեր պատերազմի տարիներին, այնպես էլ նրանից հետո ասորական

²³⁷ Мамвеев К. П., /Бар-Маммау/, Мар-Юханна И. И., Ассирийский вопрос во время и после первой мировой войны, М., 1968, с. 49.

²³⁸ Kioian R.D., op. cit., p. 9.

²³⁹ Stafford R. S., op. cit., p. 33-34.

ժողովուրդն արյունաքամ էր լինում ինչպես եվրոպական մեծ սաղրանքների, այնպես էլ թուրք, քուրդ, իրանցի բռնավորների կազմակերպած կոտորածների ու հալածանքների հետևանքով:

1916 թ. նոյեմբերին ամերիկյան «Նյու-Յորք թայմս» պարբերականը տպագրեց բժիշկ Վ. Ռոքվելի «Հայերի և ասորիների ղոհների թիվը» վերնագրով մի հոդված, որտեղ հեղինակը, պատմելով Թուրքիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների մասին, ավելացնում է. «Միայն հայերը չեն, որ անբախտ են. ասորիներին նույնպես ոչնչացրեցին և յուրաքանչյուր տասերորդին հնձեցին: ...Այդ ազգի ներկայացուցիչներից շատ շատերը կործանվեցին, սակայն ոչ ոք չդիտի, թե որքան...»²⁴⁰: Այս կապակցությամբ ամերիկյան մեկ այլ պարբերական՝ «Atlantic Monthly» թերթը հավելում էր. «Վեց ամսվա ընթացքում երիտթուրքերը արեցին այնքան բան, որքան չկարողացան անել հին թուրքերը վեց դարերի ընթացքում: ...Հազարավոր ասորիներ անհետացան աշխարհի երեսից»²⁴¹: Արդեն 1919 թ. նոյեմբերին «Ֆրանսիական Ասիա» պարբերականը դրում էր, որ «ասորիների կոտորածները հիշեցնում են հայկական ջարդերը: Եվ քանի որ 250 հազար նահատակներ ունեցած այս ժողովրդի մասին ավելի քիչ է խոսվել, ուստի պետք է այդ մասին հայտնել աշխարհին»²⁴²: Իսկ 1922 թ. կատարված հաշվումների համաձայն, ինչպես նշում է ասորիների Ազգային խորհրդի քարտուղար Ծ. Կորեք դ. Քերպորանին, իր ազգի ներկայացուցիչների կորուստը կազմում է ավելի քան 270 հազար²⁴³: Այսօր էլ ասորիների մոտ առկա է այն միտումը, որ այդ ժամանակահատվածում իրենք կորցրել են իրենց ազգի 2/3-ը:

Այսպիսով, արդարություն վերականգնման, ժողովուրդների ինքնության ճանաչման և մշակութային զարգացման համար աշխարհով մեկ սփռված ասորի ժողովուրդը մարդու իրավունքների հարգման, ինքնավար պետություն ունենալու կարիք է զգում և շարունակում է իր դարավոր ու արդար պայ-

²⁴⁰ Kioian R. D., op. cit., p. 183-189.

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 193.

²⁴² Alchoran J., op. cit., p. 370. Asuri-Suryani-Keldani halkinin 1915 soykirim /SEYFO/ dosyasi, s. 7. St'u Nusal Naayem J., op. cit., p. 30.

²⁴³ Լևոն Վարդան, Ժամանակագրություն հայկական տասնհինգի 1915-1923, Պէյրուք, 1975, էջ 90:

քարը: Այս ժողովուրդը պահանջում է, որ Թուրքիան դատապարտվի միջազգային ատյանների կողմից: Ասորիների խնդիրը, որն առ այսօր դուրս է մնացել համաշխարհային հասարակայնության ուշադրությունից, միջազգային լուծում է պահանջում մոռացության չմատնելով, որ ցեղասպանության մահացու վարակը ուղջ մարդկության ասլազան է կանգնեցնում վտանգի առաջ:

Իրենց հոգեբանական և պատմական էությունը զանգվածային դիտակցության մեջ մշտապես խառնվում են սկզբունքային երկու տարբեր երևույթներ՝ «պատերազմը» և «ցեղասպանությունը»: Յուրաքանչյուր պատերազմում, որքան էլ ողբերգական լինի այն, «այլ ազգի կամ դավանանքի» մարդու սպանությունը կատարվում է քաղաքական, տնտեսական, կրոնական և տարածքային-գավթողական նպատակների հասնելու համար: Սակայն «ցեղասպանության» իմաստն այլ բնույթ ունի: Ցեղասպանության որոշակի կամ անորոշ նպատակն է՝ ոչնչացնել մարդուն էթնիկական և կրոնական հատկանիշների զրոհապատճառով: Եթե ավելի խիստ ասենք՝ «ցեղասպանությունը» զանգվածային դիտակցության մեջ օրինականացված սպանության թույլտվությունն է՝ «այլ» մարդու ոչնչացումը: Սակայն ցեղասպանությունը չի լինում ինչ-որ մեկի, մի քանիսի կամ մի խումբ մարդկանց դեմ, այն միշտ էլ ուղղված է համայն մարդկության դեմ: Ուստի, տվյալ դեպքում, այն, ինչ կատարվեց ասորի ժողովրդի նկատմամբ, ծանր հանցագործություն էր ուղղված ողջ մարդկության դեմ:

ANAHIT KHOSROEVA
Institute of History, NAS RA

THE GENOCIDE OF THE ASSYRIANS IN THE OTTOMAN TURKEY DURING THE WORLD WAR I

Summary

During the World War I along with the Armenians, the Assyrians, one of the most ancient nations of the Middle East, whose ancestors contributed greatly to the world civilization and culture, also underwent the cruel massacres organized and directed by the Young Turks' government.

Nowadays the problem of the recognition of the Armenian Genocide by the world community has become one of the most crucial issues of the Armenian historical science. In this context it is becoming increasingly important to shed light on the history of other nations subjected to massacres in Ottoman Turkey. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century Assyrians lived mainly in the *sanjak* of Hakiar of the Van *vilayet* as well as in Erzurum (Karin), Diarbekir (Amid), Bitlis (Baghesh), Kharberd, Sebastia in Western Armenia and in the regions of Urmia (in Iran), Mosul (in Iraq) and north-western Syria. The Turkish authorities carried out repressive and discriminating policy in relation to Assyrians as to Armenians. Like the Armenians, the Christian Assyrians who fell a victim to the Turkish brutal and severe policy are also notable for their tragic fate.

The research of the Assyrian Genocide or the question of proving the existence of the Armenian-Assyrian relationship are not only the problems of the Assyrians and Assyrian studies. This problem has quite a different meaning. Today another theory has been brought to light – the theory of the “slaughterer state”, and a new branch has been formed – the Genocide Science, which was for a long time based only on the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust.

In this respect the research of the problem mentioned above is very important, serving as a strong evidence and argument in the process of recognition of the Armenian Genocide of 1915 by more countries including Turkey. In fact the study of this problem is an issue not only of a scientific but also of a significant political importance, especially when contemporary Turkish officials, following the example of their not so remote ancestors, as well as a number of authors justifying the policy of the Great Powers, distort the historical truth and try to hide the tragedy of Genocide and present the historical facts in a false mirror.